

Ocena wiarygodności części tzw. szkiców parafialnych Karola Perthéesa na przykładzie sieci osadniczej powiatu gostyńskiego*

Tomasz Królik

<https://orcid.org/0000-0002-3156-8753>

Uniwersytet Warszawski

Zarys treści: W artykule dokonano oceny wiarygodności części *Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego* (zwanego szkicami parafialnymi) na przykładzie sieci osadniczej współczesnego powiatu gostyńskiego (woj. wielkopolskie). Badany obszar obejmował historycznie trzy dekanaty, w skład których wchodziły 23 parafie. Z wybranych map weryfikacyjnych zebrano dane o sieci osadniczej, a następnie opracowano wspólną bazę danych, w której zintegrowano pozyskane informacje. Zbadane szkice parafialne porównano z mapą specjalną województwa poznańskiego oraz innymi materiałami kartograficznymi pod kątem zawartości. Otrzymane w efekcie analizy ilościowe i jakościowe pozwoliły ocenić poprawność szkiców parafialnych jako źródła w procesie opracowania mapy specjalnej.

Słowa kluczowe: HGIS, kartografia historyczna, Karol Perthées

Abstract: This article evaluates the reliability of a part of the *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego* (Geographical-Statistical Description of the Parishes of the Kingdom of Poland, called *Parish Sketches*) on the example of the settlement network of the then Gostynin County (Greater Poland Province). The area under examination was made up of three deaneries with 23 parishes. Settlement network data were collected from the selected verification maps, and then a common database with all the acquired information was developed. The analysed *Parish Sketches* were compared with the special map of the Poznań Province and other cartographic materials in terms of their content. The resulting quantitative and qualitative analyses made it possible to assess the correctness of the *Parish Sketches* as a source document for developing a special map.

Keywords: HGIS, historical cartography, Charles Perthées

Wprowadzenie

Kartografia dziś, tak jak i w przeszłości, odgrywa istotną rolę. Mapy na dworach królów pełniły rolę użytkową, pokazując posiadane ziemie, a także świadczyły o prestiżu ich właściciela. Wielkopowierzchniowe mapy ściennie były bogato ilustrowane i w wielu przypadkach przypominały dzieła sztuki. Rozwój kartografii wiązał się przede wszystkim z wojskiem i funkcją militarną. Potencjał przestrzennego

spojrzenia na teatr działań wojennych sprawiał, że mapy stawały się dokładniejsze i bardziej szczegółowe¹. Wymienić tutaj należy m.in. przełomowe francuskie dzieło, uznawane za pierwszą mapę topograficzną: *Carte géométrique de la France*. Wieloarkuszowa mapa Francji, zwana także mapą Cassiniego, wykonana w skali 1:86 400, była oparta na triangulacji i zdjęciu topograficznym².

* Opracowanie powstało przy współpracy z projektem: „Kartografia w służbie reform państwa epoki stanisławowskiej – krytyczne opracowanie *Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego* oraz map województw koronnych Karola Perthéesa” (nr 11H 18 0122 87).

¹ M.H. Edney, *The Rise of Systematic, Territorial Surveys*, w: *The Routledge Handbook of Mapping and Cartography*, red. A.J. Kent, P. Vujakovic, London–New York 2018.

² A. Czerny, *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-*

Podobnych do francuskiego arcydzieła sztuki kartograficznej nie mogło zabraknąć na dworze mecenasa sztuki i nauki, Stanisława Augusta Poniatowskiego. Aby dorównać innym europejskim mocarstwom, u których kartografia była wysoko rozwinięta (np. Austria, Francja, Prusy), król zarządził opracowanie m.in. serii map województw całego państwa. Zadanie powierzono kartografowi pochodzenia francusko-niemieckiego, Karolowi Perthésowi, który do wykonania map wybrał metodę całkowicie odmienną od tych stosowanych u sąsiadów. Zamiast zdjęć terenowych posłużył się tzw. ankietą parafialną: geograficznym kwestionariuszem wypełnianym przez proboszczów parafii katolickich. Na podstawie ankiet powstały tzw. szkice kartograficzne, które stały się podstawą opracowania map³. Takich map województw, nazywanych „szczególnymi”, opracowywanych w latach 1783–1804, powstało łącznie dwanaście. Przymiotnik „szczególny” pochodzi od francuskiego: „la carte particulière”, co powinno się tłumaczyć jako mapa specjalna, oddzielna, a więc coś odmiennego niż polska „mapa szczegółowa”⁴. W dalszej części artykułu używano określenia „mapa specjalna”, odnosząc się do mapy województwa poznańskiego, która – obok szkiców – stanowi główny materiał analiz. Oryginalna mapa niestety nie zachowała się. Do naszych czasów przetrwały czarno-białe klisze, które dostępne są w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN⁵.

-historycznych, red. tenże, Lublin 2015, s. 44–49 (<https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2016/0708/103742-czerny-dawne-mapy-07-07-low-res.pdf>, dostęp: 10 kwietnia 2020).

³ K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: *Karol Perthés (1739–1815). Fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134.

⁴ H. Rutkowski, *Mapy Perthésa*, w: *Fundamenta Historiae. Pisma wybrane*, red. M. Stoń, M. Zbieranowski, Warszawa 2014, s. 269–282.

⁵ M. Lange, *Dawne mapy, plany i atlasy w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego PAN w Warszawie*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Warszawa 2013 (Z Dziejów Kartografii, t. 17), s. 400–401.

Celem artykułu jest ocena zgodności treści tzw. szkiców parafialnych i map specjalnych Karola Perthésa na przykładzie analizy sieci osadniczej powiatu gostyńskiego. Głównymi materiałami źródłowymi, poza szkicami i mapą województwa poznańskiego, były wybrane mapy wykonane przed opracowaniami Perthésa i później. Dzięki temu możliwe było uzyskanie w miarę pełnego obrazu sieci osadniczej i rozpoznanie zmian, które mogły się pojawić wraz z upływem czasu. Artykuł skupia dużą uwagę na wskazaniu i ocenie różnic pomiędzy szkicami parafialnymi a mapą specjalną. Odpowiada na pytanie, czy zakres treści szkiców i map jest zbieżny, tak ilościowo, jak i jakościowo. Przeanalizowane zostały takie czynniki jak: liczba miejscowości, zbieżność nazw obiektów osadniczych oraz ich rodzaj (typ osadniczy).

Na przestrzeni lat wielu naukowców i badaczy dziedziny podkreślało wagę map specjalnych Perthésa jako zabytku kultury oraz to, ile cennych informacji można z nich pozyskać. Jednym z pierwszych, którzy się zainteresowali i pozytywnie ocenili pracę kartografa był Bolesław Olszewicz⁶. Publikacja Karola Buczka⁷, w której w ujęciu syntetycznym zebrał on m.in. opracowane przez Perthésa mapy, stała się ważnym punktem wyjścia do przyszłych badań. Temat map specjalnych województw podejmowali w swoich pracach kolejni badacze, którzy jednak koncentrowali się na konkretnych zagadnieniach. Stanisław Aleksandrowicz ogólnie przeanalizował mapę województwa podlaskiego⁸, Wiesława Wernerowa skupiła się na ankietach parafialnych⁹, Aldona Ertman

⁶ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 30–35.

⁷ K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta*, s. 21–134.

⁸ S. Aleksandrowicz, „Mapa szczegółowa województwa podlaskiego” Karola de Perthés z 1795 r. Uwagi wstępne, „Studia Podlaskie”, 1, 1990, s. 91–97.

⁹ W. Wernerowa, *Ocena ankiet parafialnych jako źródła wiedzy Karola Perthésa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, w: *Karol Perthés (1739–1815)*, s. 165–188.

opisała kopie/pierworysy map specjalnych odkrytych w archiwum petersburskim¹⁰, Bogumił Szady ocenił matematyczną poprawność mapy województwa lubelskiego¹¹. Wymienieni wyżej oraz wielu innych badaczy zgodnie stwierdzali, że potrzebne są dalsze, bardziej wnikliwe badania nad mapami specjalnymi. Analizy przeprowadzone w poniższym artykule traktują zagadnienie w sposób wieloaspektowy i są wstępem do kompleksowych prac nad mapami specjalnymi Perthéesa¹².

1. Szkice parafialne i mapa specjalna województwa poznańskiego

W celu wykonania oceny wiarygodności tzw. szkiców parafialnych wykorzystane zostały materiały źródłowe datowane na okres przed opracowaniem map specjalnych i późniejsze niż arkusz mapy województwa poznańskiego z 1804 r.¹³ Drugim, poza datą wydania, ważnym czynnikiem przy wyborze map źródłowych była skala opracowania. Skala map nie mogła się zbyt różnić od skali mapy specjalnej Perthéesa (1:225 000), ponieważ mogłoby to oznaczać znaczące, a niepożądane różnice w prezentacji treści (tab. 1).

1a. Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego

Odrębne szkice opracowane przez Karola Perthéesa były etapem pośrednim pomiędzy ankietami parafialnymi a mapami

Tabela 1. Mapy dawne wykorzystane w artykule

Nazwa	Autor	Skala	Data opracowania
Special Carte von Polen	Theodor Philipp von Pfau	1:87 500	1773
Mappa szczegulna województwa Poznańskiego	Karol Perthéés	1:225 000	1791/1804
Spezialkarte von Südproussen	David Gilly	1:150 000	1802–1803 ¹⁴
Mapa topograficzna, wojskowa i statystyczna części Wielkopolski	E. Gaul/ E. Raczyński ¹⁵	ok. 1:125 000	1807–1812

specjalnymi. Każdy otrzymany od proboszczów zestaw danych kartograf musiał na swój sposób przetworzyć i ujednolicić. Niestety, ankiet parafialne w większości nie zachowały się do naszych czasów¹⁶. Perthéés w swoich pracach odręcznych skupiał się przede wszystkim na jak najwierniejszym oddaniu relacji topologicznych pomiędzy poszczególnymi obiektami oraz na odnotowaniu prawidłowych odległości między miejscowościami. Niektóre elementy, takie jak sieć hydrograficzna czy zalesienie, czasem były pomijane (było to prawdopodobnie spowodowane niejasnościami wynikającymi z ankiet). Na szkicach widać wiele prywatnych notatek autora, np. często można napotkać francuskie słowo „tout”, które oznacza „wszystko” i zazwyczaj świadczy o tym, że szkic jest poprawny i gotowy do dalszej pracy¹⁷. W niektórych przypadkach jednak słowo „tout” znajduje się na pustych arkuszach szkiców, gdzie poza główną osadą parafialną nic nie zostało wyrysowane (przykład

¹⁰ A. Ertman, *Dwie rękopiśmienne mapy Karola Perthéesa w zbiorach Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 44, 2012, 2, s. 141–147.

¹¹ B. Szady, *Mapa województwa lubelskiego Karola Perthéesa z 1786 roku jako źródło kartograficzne i historyczne*, w: *Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska i in., Warszawa 2012 (Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, t. 3), s. 26–35.

¹² B. Szady, T. Panecki, *Source-Driven Data Model for Geohistorical Records' Editing. A Case Study of the Works of Karol Perthéés*, „Miscellanea Geographica”, 26, 2022, 1, s. 52–62.

¹³ Na mapie widnieją dwie daty: MDCCXCI (1791) oraz 1804. Druga z nich została opatrzona komentarzem „Rysowane w Wilnie roku 1804”. Karol Buczek uznał, że druga z nich jest bardziej prawdopodobna i należy ją przyjąć jako rok powstania mapy, K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta*, s. 96–97.

¹⁴ Data wydania.

¹⁵ T. Panecki, *Długie życie dawnych map. Opracowanie cyfrowej edycji mapy Gaula/Raczyńskiego (1:125 000, 1807–1812)*, Warszawa 2021.

¹⁶ A. Ertman, *Rękopiśmienne mapy województwa podlaskiego Karola Perthéesa z r. 1795. Jej źródła, metoda opracowania i znaczenie dla badań historycznych*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, 16, 2007, 1–2, s. 129–137.

¹⁷ W. Wernerowa, *Ocena ankiet parafialnych*, s. 165–188.

szkicu parafii Turosin w województwie podlaskim)¹⁸. Taki stan rzeczy może świadczyć np. o nieprzydatności ankiety (błędach w niej zawartych) bądź o tym, że nie została uzupełniona¹⁹. Każdy arkusz zawiera ponadto spis miejscowości wchodzących w skład danej parafii.

1b. Mapa szczegółna województwa poznańskiego

Mapa wykonana została w skali 1:225 000, którą autor przyjął także dla innych map specjalnych oraz pozostałych, które nie wchodziły w skład serii, np. map okolic Warszawy i Krakowa. Mapę analizowaną w tej pracy opracowywano w kilku etapach. Punktem wyjścia były ankiety parafialne: kwestionariusze wysłane do proboszczów składały się z dziewięciu punktów i miały odpowiadać na najważniejsze dla kartografa pytania. Punktami odniesienia były miasta i miejscowości. Dodatkowo ankiety miały zawierać informacje o wodach, lasach, bagnach, wzgórzach, drogach, granicach administracyjnych i innych elementach topograficznych²⁰. Następnie na podstawie zebranych danych zostały sporządzone odręczne szkice, które ostatecznie przełożono na mapy powiatów. Po ich zgeneralizowaniu opracowywano mapy specjalne. Spośród wielu problemów, które napotkał Perthéés, dwa okazały się najistotniejsze. Pierwszym z nich była jakość i wiarygodność sporządzonych ankiet, które – pomimo dołączonego arkusza wzorcowego – nie wszystkie zostały wypełnione poprawnie. Nie można było mieć również pewności odnośnie do podanych współrzędnych geograficznych i dokładności odległości mierzonej wzdłuż dróg pomiędzy miejscowościami. Trudne lub niemal niemożliwe okazało się przełożenie

na mapę formy opisowej np. sieci rzecznej czy kompleksów leśnych. Należy pamiętać, że mapy Perthéésa, w przeciwieństwie do map pruskich lub austriackich z tamtego okresu, nie były oparte na dokładnych pomiarach terenowych i triangulacji. Skutkuje to m.in. możliwymi przesunięciami niektórych miejscowości w stosunku do rzeczywistego położenia. Kolejny problem narodził się z faktu, iż królewski geograf zapewne słabo posługiwał się polszczyzną – tym właśnie mogły być spowodowane ewentualne błędy przy określaniu np. nazw miejscowości.

2. Źródła i dane porównawcze

2a. Special Carte von Polen

Autorem mapy specjalnej Polski (tzw. mapy von Pfaua) był pruski generał i gubernator Kłodzka Theodor Philipp von Pfau. Mapa ówczesnej zachodniej Polski, którą opracował wspólnie ze swoim zespołem w 1773 r., a więc jeszcze przed zaborem Wielkopolski przez Prusy, przygotowana została w skali 1:87 500 w 41 sekcjach. Główne elementy znajdujące się na mapie to: miejscowości, obiekty gospodarcze, drogi, wody, lasy i łąki. Wzgórzka zostały przedstawione metodą kreskowania, ale bez cech wymiernych. Taka prezentacja rzeźby terenu ma zastosowanie w wojskowości; dzięki niej widać potencjalne stanowiska dla artylerii. Lasy zostały przedstawione jako ciemnozielone plamy, co ma symbolizować ich niedostępność ze strategicznego punktu widzenia²¹. Mapa von Pfaua została wykorzystana do weryfikacji materiałów Perthéésa, dokumentując stan sprzed ich opracowania. Skany mapy zostały pozyskane ze zbiorów biblioteki państwowej w Berlinie²².

¹⁸ W. Wernerowa, *Ze studiów nad opisami parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. w relacji ze szkicami K. de Perthéésa*, w: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Warszawa 1995 (Z *Dziejów Kartografii*, t. 7), s. 138.

¹⁹ Tamże, s. 128.

²⁰ W. Wernerowa, *Ocena ankiet parafialnych*, s. 168–171.

²¹ B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne”, Seria A, 59, 2008, s. 29–42.

²² T.P. von Pfau, *Militärische Karte von Gross-Pohlen*, [1:87 500], Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10.

2b. Spezialkarte von Südproussen

„Mapa specjalna Prus Południowych” (tzw. mapa Gilly’ego) została sporządzona w skali 1:150 000 na podstawie mapy wykonanej pod kierownictwem Davida Gilly’ego w 1793 r. w skali 1:50 000. Miedzioryt został podzielony na 13 sekcji i wydrukowany w Berlinie w latach 1802–1803 w drukarni Simona Schroppa. Mapa posiada standardową treść topograficzną oraz dokładny zarys granic administracyjnych. To co ją wyróżnia na tle innych map, to szczegółowy opis jednostek pocztowych: urzędów i posterunków. Między kolejnymi punktami podana została odległość w milach oraz charakter drogi w zależności od jej wagi w systemie pocztowym. Sieć osadniczą przedstawiono tak, aby odzwierciedlić przeznaczenie mapy (mapę pocztową). Z tego powodu pierwotne oznaczenia wsi i miejscowości w postaci symboli kołowych zostały zastąpione przez prostokąty reprezentujące zabudowę, umiejscowione zazwyczaj po obu stronach drogi. Dzięki takiemu zabiegowi łatwiej można zlokalizować odpowiednie sygnatury pocztowe²³.

2c. Mappa topograficzna, woyskowa i statystyczna części Wielkopolski

„Mappa topograficzna, Woyskowa i statystyczna części Wielkopolski” jest nazywana także mapą Gaula/Raczyńskiego. Określenie to pochodzi od nazwisk pomysłodawcy i fundatora mapy Edwarda Raczyńskiego, pośła poznańskiego, oraz nieznanego kartografa, prawdopodobnie pochodzenia niemieckiego – Ernesta Gaula. Mapa powstawała w latach 1807–1812, praca nie została jednak ukończona; z planowanych czternastu arkuszy powstało jedynie osiem. Zastosowano skalę 1:125 000, a do opracowania wykorzystano jako podstawowe źródło mapę Gilly’ego w skali 1:150 000. Znacznie dokładniej niż u Gilly’ego zostały przedstawione zabudowania – te w większych miejscowościach oddają

prawdopodobny układ zabudowy. To, co zasługuje na szczególne wyróżnienie, to fakt sporządzenia zestawień statystycznych przy miejscowościach (m.in. liczba ludności i domostw) na arkuszu „Śrem”. Niestety, z powodu nieukończenia mapy dane są niekompletne lub nie ma ich wcale²⁴. Obie mapy: Gilly’ego i Gaula/Raczyńskiego posłużyły do weryfikacji danych zebranych z mapy Perthéesa i dokumentują stan po opracowaniu tychże materiałów. Do pracy wykorzystano cyfrową edycję mapy Gaula/Raczyńskiego²⁵ uzupełnioną przez autora artykułu o dane z mapy Gilly’ego w miejscach, w których kończył się zasięg pierwszej z map. Z tego względu w dalszych analizach traktowane są one łącznie.

2d. Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych

Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych (PRNG) zawiera „nazwy obiektów geograficznych położonych w całości lub w części na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej”²⁶. Dla poniższej pracy jest to istotne źródło informacji na temat współczesnej sieci osadniczej. Dzięki identyfikatorowi, który nadawany jest każdej miejscowości, możliwe było zestawienie ze sobą obiektów z kolejnych map dawnych. Dane z PRNG stanowiły podstawową bazę referencyjną miejscowości.

3. Metodyka

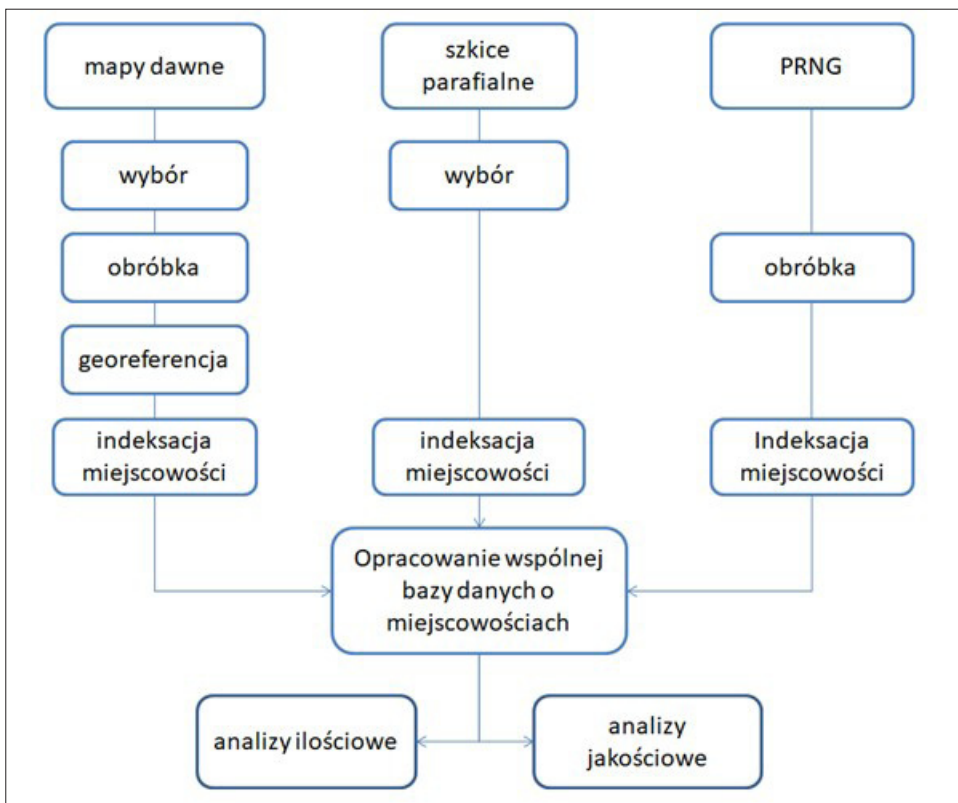
Realizacja celu artykułu była możliwa dzięki opracowaniu bazy danych o miejscowościach, na którą złożyły się trzy składowe (ryc. 1). Pierwszą są mapy dawne, które kolejno wybrano, odpowiednio przygotowano do pracy w programie ArcGIS, wykonano próbną georeferencję oraz ostatecznie zindeksowano miejscowości (tab. 2). Następnym elementem są szkice

²⁴ T. Panecki, *Długie życie dawnych map*, s. 30–54.

²⁵ *Cyfrowa edycja mapy Gaula/Raczyńskiego (1:125 000, 1807–1812)*, (https://atlasfontium.pl/?page_id=2346, dostęp: 20 czerwca 2021).

²⁶ *Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 14 lutego 2012 r. w sprawie państwowego rejestru nazw geograficznych*, Warszawa 2012.

²³ B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

Ryc. 1. Kolejne kroki przygotowania bazy danych do analizy.
 Źródło: oprac. własne

Tabela 2. Przetworzenia na źródłach

	Szkice parafialne	Mapa Perthéesa	Mapa von Pfaua	Mapa Gilly'ego	Mapa Gaula/Raczyńskiego	PRNG
Wybór	+	+	+	+	+	-
Obróbka	-	+	+	+	+	+
Georeferencja	-	-	-	+	+	-
Indeksacja miejscowości	+	+	+	+	+	+

Źródło: oprac. własne

parafialne, które również wyselekcjonowano i odczytano z nich nazwy miejscowości. Ostatni człon bazy to dane z PRNG; wymagał on przede wszystkim ograniczenia sieci osadniczej do granic dzisiejszego powiatu gostyńskiego. Baza danych o miejscowościach umożliwiła przejście do

analiz ogólnych oraz szczegółowych, a na ich podstawie do ostatecznych wniosków.

3a. Wybór źródeł kartograficznych

Pierwszym krokiem było wybranie odpowiednich map dawnych, które umożliwiłyby porównanie zawartej w nich treści.

Aby poprawnie zweryfikować pracę nadwornego kartografa, należało przyjrzeć się mapom opracowanym przed i po mapie Perthéesa. Pierwsza z wybranych map – mapa von Pfaua, została opracowana przed mapą Perthéesa, natomiast mapy Gilly’ego i Gaula/Raczyńskiego – później. Wybrane mapy musiały być ponadto wykonane w możliwie podobnej skali, aby przeprowadzić rzetelne porównanie. Ważnym źródłem, które w późniejszym etapie pozwoliło na harmonizację danych, był PRNG, reprezentujący współczesną sieć osadniczą w postaci obiektów punktowych. Spośród dostępnych szkiców parafialnych należało wybrać te, które zawierały miejscowości znajdujące się w granicach dzisiejszego powiatu gostyńskiego.

3b. Przygotowanie i obróbka map

Pozyskane w trakcie kwerendy obrazy cyfrowe dawnych map należało odpowiednio przygotować do dalszej pracy (tab. 2). W przypadku mapy von Pfaua były to cztery oddzielne arkusze, które wymagały „docięcia”, a następnie połączenia w jeden. W tym celu skorzystano z programu graficznego CorelDraw. Dodatkową zaletą programu CorelDraw było późniejsze wyeksportowanie połączonych arkuszy mapy w formacie TIFF, zachowującym ostrość obrazu. Mapa specjalna Karola Perthéesa niestety uległa zniszczeniu w trakcie drugiej wojny światowej, a do naszych czasów zachowały się jedynie klisze, których skany należało połączyć. Metoda pracy przebiegła analogicznie jak w przypadku mapy von Pfaua. Tak przygotowane mapy zostały wczytane do programu GIS. Bazę sieci osadniczej z PRNG wczytano do programu ArcMap, a następnie ograniczono do granicy powiatu gostyńskiego.

3c. Georeferencja

Istotnym krokiem, który mógłby ułatwić dalszą pracę, było próbne nadanie georeferencji cyfrowym obrazom dawnych map. Georeferencja jest to proces nadania

geograficznego układu współrzędnych w oparciu o warstwę referencyjną, która taki układ posiada. Kalibracja odbywa się poprzez wskazanie punktów kontrolnych zidentyfikowanych na mapie dawnej i współczesnej, na podstawie których przeprowadzane jest wpasowanie²⁷. W przypadku powodzenia kalibracji można wykonywać analizy i operacje przestrzenne na dawnych mapach z nadanym układem odniesienia. Kluczowe dla tematu artykułu było rozpoznanie miejscowości należących do współczesnego powiatu gostyńskiego. Skalibrowanie map dawnych umożliwiłoby ich odniesienie przestrzenne do współczesnych granic powiatu, co znacznie ułatwiłoby pracę nad identyfikacją osadniczą. Po wykonanych próbach kalibracji na mapach: von Pfaua, Perthéesa oraz Gilly’ego, okazało się to możliwe jedynie w przypadku tej ostatniej. Mapa Gilly’ego została skalibrowana za pomocą współczesnej mapy topograficznej w układzie 1965 wyświetlanej w programie ArcGIS poprzez usługę Web Map Service (WMS). Georeferencja mapy Gaula/Raczyńskiego jest częścią projektu edycji cyfrowej, zatem ponowna kalibracja nie była potrzebna. Po wykonaniu georeferencji na pozostałych mapach, błąd RMS (Root Mean Square) okazał się zbyt duży (około 1500 m), aby prowadzona na tej podstawie analiza była wiarygodna.

3d. Opracowanie bazy danych

Zgromadzone materiały posłużyły do stworzenia bazy danych miejscowości w modelu relacyjnym z odniesieniem przestrzennym. W tabelach znalazły się informacje o nazwie obiektu, jego typie, numerach porządkowych oraz – zależnie od źródła – dane dodatkowe. Cenną informacją w PRNG był zapis o obszarze nadrzędnym, co znacznie ułatwiło późniejszą weryfikację informacji. Z kolei szkice

²⁷ A. Affek, *Kalibracja map historycznych z zastosowaniem GIS*, w: *Źródła kartograficzne w badaniach krajoznawstwa kulturowego*, red. J. Plit,

parafialne dostarczyły dodatkowych danych o dekanacie i parafii.

Po wykonanej georeferencji mapy Gilly'ego, za sprawą współczesnej mapy topograficznej udostępnionej w standardzie WMS i użytej jako podkład, możliwe było sprawne wprowadzenie miejscowości do bazy danych. Miejscowości należące do powiatu gostyńskiego zostały rozpoznane i wprowadzone do bazy danych. Na mapie należało umieścić jedynie obiekty należące do tej części współczesnego powiatu, która nie weszła w skład arkusza mapy Gaula/Raczyńskiego. Dane o sieci osadniczej z tego drugiego źródła pozyskano wcześniej z cyfrowej edycji²⁸. Należało je jedynie zweryfikować pod kątem poprawności.

Następnym krokiem było przystąpienie do indeksacji (wprowadzania danych do bazy) miejscowości z map bez nadanej georeferencji. Dla każdego źródła należało to zrobić odrębnie. Bardzo pomocne okazało się posiadanie map dawnych z już nadanym układem odniesienia – umożliwiło to nałożenie na mapy dawne granic powiatu, dzięki czemu uzyskano informacje o miejscowościach wchodzących w jego skład. Mapy bez układu odniesienia, a co za tym idzie – bez możliwości nałożenia obecnej granicy, należało opracować inaczej. W tym celu wykorzystana została funkcja programu ArcMap pozwalająca na wyświetlanie dwóch okien roboczych obok siebie. W jednym znajdowała się mapa z georeferencją, w drugim zaś mapa bez nadanej georeferencji. Dzięki takiemu rozwiązaniu dość łatwo zidentyfikowano miejscowości obecnego powiatu gostyńskiego na mapach dawnych bez georeferencji.

Źródłem o mieszanym, kartograficzno-pisanym charakterze, były odręczne szkice parafialne. Aby nie pominąć żadnej informacji o sieci osadniczej, należało uważnie przejrzeć kolejne arkusze i zbadać,

co zawierają. Najważniejsze były: spis miejscowości znajdujących się w danej parafii (zlokalizowany przeważnie w lewym dolnym rogu każdego szkicu) oraz graficzny schemat ich rozmieszczenia. Odręczne pismo z przełomu wieków XVIII i XIX różni się od obecnego, graficzny zaś sposób zapisu niektórych liter mógł łatwo wprowadzać w błąd. Za przykład niech posłużą miejscowości, które mogłyby zostać odczytane jako „Słuchów” i „Suminice” (ryc. 2 A), choć w rzeczywistości są to Głuchów i Guminice. Litera „S” w szkicach otrzymała zapis jak na przedstawionych przykładach nazw Skoków oraz Siedmiorogów (ryc. 2 B).

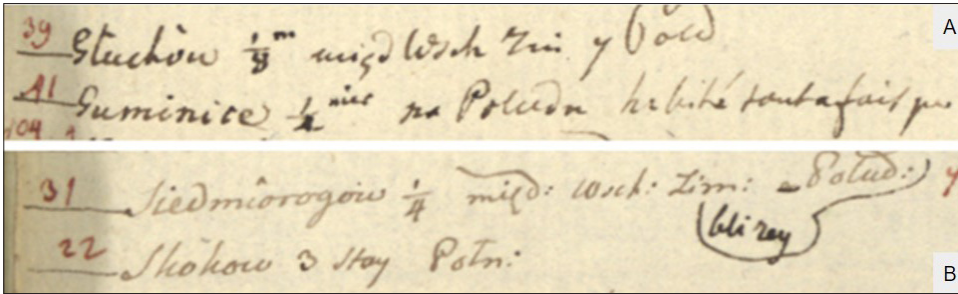
Kolejnym elementem szkiców, który wymagał głębszej analizy, było określenie typu danego obiektu osadniczego. Spis miejscowości parafialnych nie podaje szczegółowych informacji o charakterze danej miejscowości. Można go wywnioskować jedynie po słownej adnotacji znajdującej się obok nazwy, np. folwark, karczma. Innym źródłem wiedzy o typie miejscowości jest sygnatura krzyża obok nazwy miejscowości, w którym zlokalizowana została siedziba parafii – te pozycje zostały opisane w tabeli właśnie jako siedziba parafii. Kilkakrotnie natrafiono na zaznaczone przypadki z dopiskiem „puste” i pod taką też postacią trafiły do bazy danych. Wszystkie pozostałe pozycje ze spisów – z powodu braku innego wyróżnienia – zostały zakwalifikowane jako „wsie”.

Następnym posunięciem w tworzeniu bazy danych było przypisanie do każdej miejscowości historycznej identyfikatora PRNG, co umożliwiło odniesienie ich (identyfikację) nie tylko do współczesności, ale także względem siebie. Pozwoliło to także na dołączenie tabeli atrybutów do warstwy przestrzennej z miejscowościami PRNG w programie ArcGIS. Ze względu na liczne sytuacje, kiedy obiekty z dawnych map (najczęściej folwarki i karczmy) nie znajdowały odpowiednika na współczesnej mapie, konieczne było nadanie własnego

J. Nita, Sosnowiec 2012 (Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, t. 16), s. 48–62.

²⁸ *Cyfrowa edycja mapy Gaula/Raczyńskiego.*

Ryc. 2. Pismo odręczne na przykładach fragmentów szkiców parafii A – Borek i B – Pogorzel.

Źródło: Zbiory Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego (sygn. I 5975) (A, B)

Ryc. 3. Wieś Kokoszki ukazana na czterech mapach z różnych okresów: A – mapa von Pfaua, B – mapa Perthéesa, C – mapa Gilly'ego, D – mapa topograficzna w układzie 1965 w skali 1: 25 000.

Źródła: A – T.P. von Pfau, *Militärische Karte von Gross-Pohlen*, [1:87 500] Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10; B – Klisze ze zbiorów Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN; C – David Gilly, *Special Karte von Südproussen 1:150 000*, arkusze: AII, AIII, BII, BIII, <http://igrek.amzp.pl>, dostęp: 3 lutego 2020; D – <https://mapy.geoportal.gov.pl/wss/service/img/guest/TOPO/MapServer/WMServer>, dostęp: 1 lutego 2020

numeru porządkowego (ID) i ich lokalizacji na mapie. Takich przypadków było łącznie 38. Dzięki wykorzystaniu kilku map źródłowych możliwe było ustalenie, gdzie dany obiekt znajdował się na przełomie

XVIII i XIX w. Punkty zostały dodane do bazy danych w odniesieniu do rozpoznanych miejscowości i w przybliżonej odległości od nich. Jako przykład, gdzie trzeba było nadać własny numer porządkowy ID,

Ryc. 4. Różnica w nazewnictwie miejscowości Pożegowo na mapach: A – mapa von Pfaua, B – mapa Perthéesa, C – mapa Gilly'ego, D – mapa topograficzna w układzie 1965 w skali 1:25 000.

Źródła: A – T.P. von Pfau, *Militärische Karte von Gross-Pohlen*, [1:87 500] Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10; B – Klisze ze zbiorów Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN; C – David Gilly, *Special Karte von Südproussen 1:150 000*, arkusze: AII, AIII, BII, BIII; <http://igrek.amzp.pl>, dostęp: 3 lutego 2020; D – <https://mapy.geoportal.gov.pl/wss/service/img/guest/TOPO/MapServer/WMS/Server>, dostęp: 1 lutego 2020

może posłużyć ukazany powyżej fragment terenu na różnych mapach z oznaczoną wsią Kokoszki. Wszystkie użyte dawne mapy są zgodne co do istnienia tejże miejscowości, leżącej na północny wschód od wsi Pudliszki, pod taką lub zbliżoną nazwą (ryc. 3 A, B, C). Obecnie nazwa Kokoszki nie figuruje w spisie sieci osadniczej PRNG (ryc. 3 D), natomiast Pudliszki pozostała, a ponadto stała się ważnym ośrodkiem przemysłu spożywczego. Prawdopodobnie doszło do integracji obydwu miejscowości z jednoczesną utratą jednej z nazw.

Proces identyfikacji i harmonizacji w bazie danych miejscowości historycznych i współczesnych został przeprowadzony dwuetapowo: w pierwszej kolejności

sprawdzono podobieństwa w nazwie miejscowości, a następnie jej położenie w danym źródle kartograficznym. Jeżeli obie powyższe cechy ze sobą korespondowały, można było zakwalifikować dany obiekt jako ten sam. Nie zawsze jednak sytuacja pozwalała na tak proste połączenie dawnych miejscowości z obecnymi. Napotkano kilka trudności identyfikacyjnych, jak np.: zmiany typologiczne, czyli sytuacje, kiedy dany obiekt zmienił swój charakter; zmiany mereologiczne związane z przekształceniami w relacjach między miejscowościami, np. połączenie lub oddzielenie się części od całości; trudności wynikające z odmiennego nazewnictwa – składają się na to różnice ortograficzne oraz zmiany

w nazwach miejscowości w ich rozwoju historycznym.

Jako przykład zmian w mereologii sieci osadniczej może posłużyć dawna samodzielna wieś Pożegowo. Mapy von Pfaua („Pożegow”) i Gilly’ego („Pożegowo”) zgodnie prezentują miejscowość jako wieś (ryc. 4 A, C), u Perthéesa natomiast „Pożegowa” występuje pod sygnaturą wioseczki (ryc. 4 B). Tymczasem w bazie PRNG Pożegowo widnieje jako część miasta Gostyń (ryc. 4 D). Wraz z rozwojem tego pobliskiego ważnego ośrodka miejskiego oraz późniejszego miasta powiatowego wieś Pożegowo została „wchłonięta” w tkankę miejską i stała się częścią miasta Gostynia.

4. Wyniki

Analizowane mapy cechują się różną liczbą miejscowości. Z mapy von Pfaua udało się pozyskać ich 93, z mapy Perthéesa (1791/1804) – 142, szkice parafialne dostarczyły 150 nazw, mapa Gilly’ego (1802–1803) oraz mapa Gaula/Raczyńskiego (1807–1812) – 147, natomiast współczesny rejestr sieci osadniczej (PRNG) powiatu gostyńskiego podaje informacje o 241 miejscowościach. Widać różnicę w liczbie miejscowości pomiędzy szkicami parafialnymi a mapą specjalną: szkice zawierają więcej danych od finalnej mapy (osiem miejscowości więcej). Prawdopodobnie z różnych przyczyn nie wszystko, co miało trafić na mapę, ostatecznie się na niej znalazło.

Poniższa tabela (tab. 3) przedstawia wyniki indeksacji i identyfikacji miejscowości z dawnych map i szkiców. Obiekty,

które udało się zidentyfikować z dzisiejszymi i przypisać im numer PRNG, zostały następnie skonfrontowane ze stanem obecnym sieci osadniczej powiatu. Wyniki w większości przypadków okazały się dość zbliżone – na poziomie 52–55 proc. współczesnej bazy PRNG. Procentowy udział miejscowości w stosunku do dzisiejszego jest znacznie mniejszy jedynie w przypadku mapy von Pfaua. Wynika to z problemów identyfikacyjnych, związanych z zapisem nazw miejscowości, uniemożliwiającym identyfikacje, oraz dość ubogą reprezentacją sieci osadniczej w porównaniu z pozostałymi źródłami. Co ciekawe, szkice parafialne wypadły lepiej niż finalna mapa – udało się zebrać, a następnie przypisać do współczesnych odpowiedników więcej obiektów. Do obiektów, których nie udało się zlokalizować i przypisać im identyfikatora PRNG, należą: folwarki, karczmy, osady holenderskie, młyn oraz pojedyncze przypadki wsi i wioseczek.

4.1. Mapa a szkice

Najważniejszym elementem niniejszych rozważań jest analiza relacji między mapą specjalną a szkicami parafialnymi w zakresie reprezentacji obiektów osadniczych. Zaskakująco mało nazw zostało wprowadzonych na mapę w wersji niezmienionej w stosunku do szkiców. Bardzo często dochodziło do drobnych przekształceń w piśmowni, np. poprzez zmianę końcówki wyrazu lub odmienny zapis typowych polskich znaków jak „l” zamiast „ł”. Przykładowo, miejscowość zapisana jako „Ciołkowo”

Tabela 3. Liczba miejscowości na poszczególnych mapach. Miejscowości z map dawnych przypisane do współczesnych danych z PRNG

	Szkie parafialne	Mapa Perthéesa	Mapa von Pfaua	Mapa Gilly’ego + Gaula/Raczyńskiego	PRNG
Liczba miejscowości ogółem	150	142	93	147	241
Liczba miejscowości ujęta w PRNG	133	125	78	132	241

Źródło: oprac. własne

na mapę trafiła pod nazwą „Ciolkow”. Te nieznaczne różnice wynikają najpewniej z trudności językowych oraz faktu, że Karol Perthées nie posługiwał się biegle językiem polskim. Drobne błędy mogą być po części usprawiedliwione brakiem reguł pisowni języka polskiego w tamtych czasach.

Miejscowości, które znalazły się wyłącznie na mapie Perthéesa lub tylko na szkicach parafialnych, zostały wskazane w poniższych tabelach (tab. 4, 5). Dostrzegalna jest tutaj ciekawa zależność: szkice bogate są w folwarki, których nie można znaleźć na mapie, natomiast mapa zawiera karczmy, o których nie ma żadnej informacji w spisach parafialnych. Szczególnie zastanawiające jest to drugie odkrycie. Rodzi się zatem pytanie: skąd Perthées miał dane o położeniu karczem, skoro przy opracowaniu mapy opierał się głównie na szkicach? Prawdopodobnym scenariuszem jest posiadanie przez autora mapy jeszcze innego źródła – takiego, które zawierałoby oznaczone karczmy. Mogłyby to być np. opracowane wcześniej mapy lokalne. Na analizowanym obszarze brakuje na mapie siedmiu folwarków, co związane może być z nie do końca udanym wprowadzaniem poprawek na szkicach parafialnych. Z kolei cztery miejscowości oznaczone jako „puste” nie pojawiły się na mapie najpewniej celowo jako pustki osadnicze.

Interesujące spostrzeżenie odnośnie do relacji szkiców i map specjalnych przynosi

analiza szkicu parafii Pogorzela (ryc. 5). Występują na nim dwa obiekty, których nie ma w spisie miejscowości, jednak znajdują się na finalnej mapie. Dopiero na szkicu sieci osadniczej widać obie te nazwy. Sytuacja dotyczy folwarku Bielawy Szelejewskie na mapie, a Bielawy Szelejowski na szkicu, z dodatkową drobną różnicą w zapisie. Drugi obiekt to karczma „Wygodą”, w tym przypadku nazwy są zgodne na obu źródłach.

Tabela 4. Obiekty występujące wyłącznie na szkicach

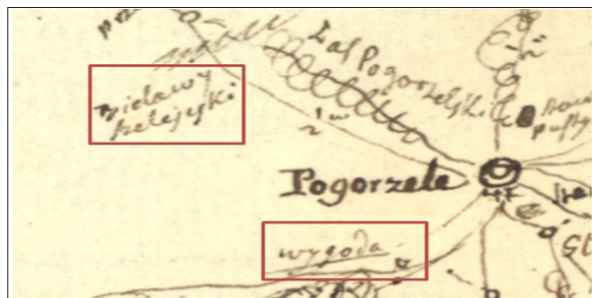
Nazwa na szkicu	Typ
Bugai	folwark
Drzewce Mniejsze	wieś
Drzewce Większe	wieś
Gay	folwark
Lodz	folwark
Osowiec	folwark
Pasierbice	puste
Pasierby	puste
Pogorzelka	wieś
Polica Pustkowie	puste
Poniec	folwark
Szarpatki	puste
Talary	folwark
Tanecznicza	folwark
Zabornia	wieś

Źródło: oprac. własne

Tabela 5. Obiekty występujące wyłącznie na mapie

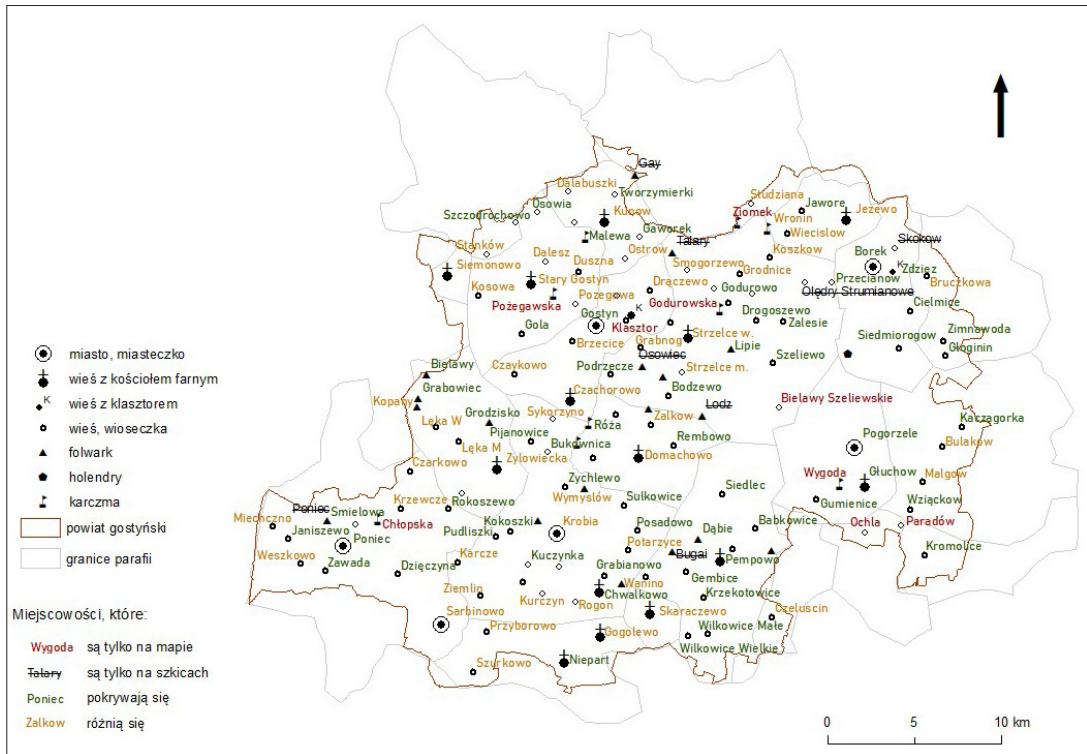
Nazwa na mapie	Typ
Chłopska	karczma
Godurowska	karczma
Gościńiec Sulkowski	karczma
Klasztor	wieś z klasztorem
Pozegawska	karczma

Źródło: oprac. własne

Ryc. 5. Fragment szkicu parafii Pogorzela.

Źródło: Zbiory Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego (sygn. I 5975)

Ryc. 6. Mapa sieci osadniczej powiatu gostyńskiego na podstawie tzw. szkiców parafialnych oraz mapy specjalnej K. Perthéesa. Źródło: oprac. własne

Załączona mapa (ryc. 6) prezentuje w sposób przestrzenny różnice pomiędzy zbiorem danych o sieci osadniczej ze szkiców parafialnych i mapą specjalną województwa poznańskiego. Granice parafii pochodzą z przestrzennej bazy danych Atlasu historycznego Polski (stan na XVI w.)²⁹. Na mapie zostały wyróżnione te miejscowości, które występują wyłącznie w jednym źródle. Kolorem bordowym oznaczone są te, które znalazły się jedynie na mapie Perthéesa: pięć spośród wszystkich na mapie, czyli 3 proc.; natomiast przekreśleniem – te które miały na nią trafić, jednak z jakichś powodów się tam nie znalazły. Kolejno, jako zielone zaznaczono te miejscowości, których nazwy całkowicie pokrywają się w obydwu źródłach.

Jest ich 69, co stanowi 50 proc. Sytuacje, kiedy nazwy nieznacznie się różnią, jednak na tyle, aby nadal można było je ze sobą skojarzyć, wyróżniono na pomarańczowo. Zanotowano 65 takich przypadków, co przekłada się na 47 proc. Na mapie nie znalazły się cztery miejscowości „puste”, których położenie pozostaje nieznanne. Natomiast wieś Pogorzelka, która znajduje się jedynie w spisie miejscowości na szkicu, ale już nie na jego graficznym przedstawieniu, w rzeczywistości okazuje się najprawdopodobniej karczmą w lesie nieopodal miasta Pogorzela. Potwierdzają to późniejsze źródła: mapa Gilly’ego oraz mapa WIG w skali 1:100 000. Jest to przypadek szczególnie ciekawy, głównie ze względu na znaną dokładność i skrupulatność Perthéesa w umiejscowieniu na mapie karczmi. Analiza materiału wykazała stosunkowo duże różnice w nazewnictwie

²⁹ *Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych* (<https://atlasfontium.pl/ziemie-polskie-korony/>, dostęp: 15 sierpnia 2022).

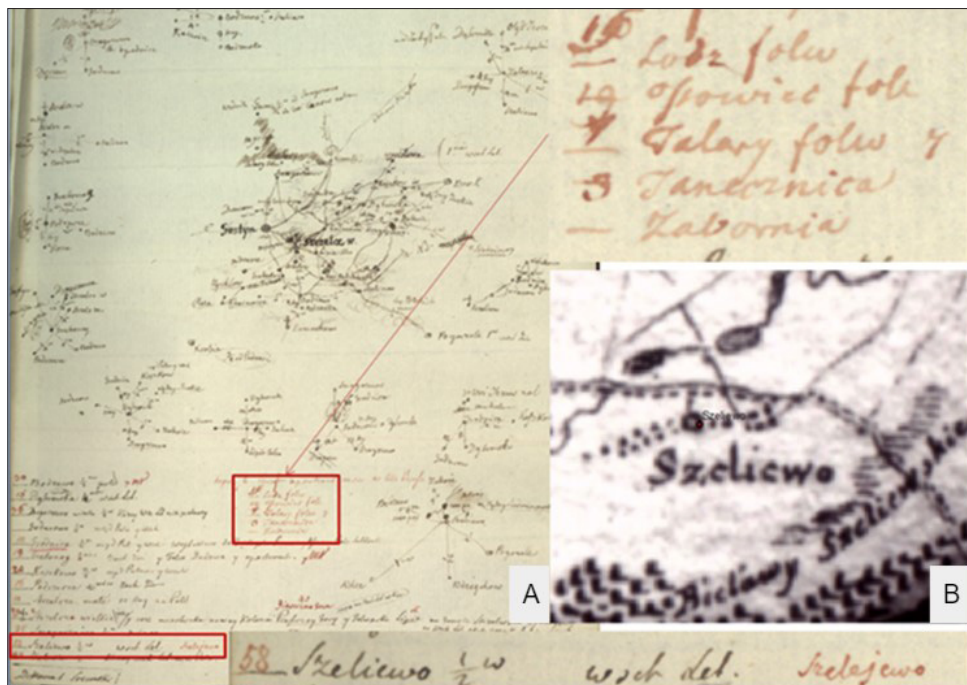
miejscowości na badanym obszarze. Odsetek nazw miejscowości, które zostały przeniesione ze szkiców na mapę w niezmiennym kształcie wynosi zaledwie 50 proc. Taka skala rozbieżności może wskazywać na nieprzypięwanie wagi do nazewnictwa miejscowości, co mogło wynikać np. z szybkiego tempa pracy. Miejsce występowania obiektów, które znalazły się tylko w jednym źródle, jest całkowicie przypadkowe. Niedociągnięcia zdarzały się na całym badanym obszarze. Jedyne drobne „nasilenie” zjawiska nastąpiło na terenie parafii Strzelcze. Jest to zapewne związane z większą liczbą poprawek wprowadzanych na tym szkicu w stosunku do innych.

4.2. Poprawki na szkicach

Szkice parafialne zawierają liczne adnotacje, poprawki oraz korektury. Nierzadko były one sporządzane w kolorze czerwonym oraz w języku francuskim,

najprawdopodobniej przez samego Karola Perthéesa. Takie aktualizacje wprowadzają często nowe obiekty, które wcześniej z niewiadomych przyczyn pominięto; są to również poprawki w pisowni nazw miejscowości. Czasem przyjmują formę dłuższych zdań, mogą to być np. wskazówki dla późniejszego dokładniejszego opracowania mapy. Niestety, być może ze względu na dużą liczbę szkiców parafialnych lub zbyt szybkie tempo pracy nad finalną mapą, wiele z naniesionych poprawek nigdy nie zostało uwzględnionych. Na analizowanych szkicach znalazły się 23 poprawki (dopiski na czerwono) wprowadzające zmiany lub dodatki w sieci osadniczej: piętnaście dotyczyło brakującego obiektu, natomiast osiem zmian w pisowni. Ostatecznie zaledwie dziewięć poprawek znalazło się na mapie (tab. 6).

Aktualizowanie szkicu bez późniejszego włączenia poprawek do mapy specjalnej

Ryc. 7. Fragmenty: A – szkicu parafii Strzelcze, B – mapy Perthéesa.

Źródła: A – Zbiory Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego (sygn. I 5975); B – Klisze ze zbiorów Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN

Tabela 6. Poprawki na szkicach

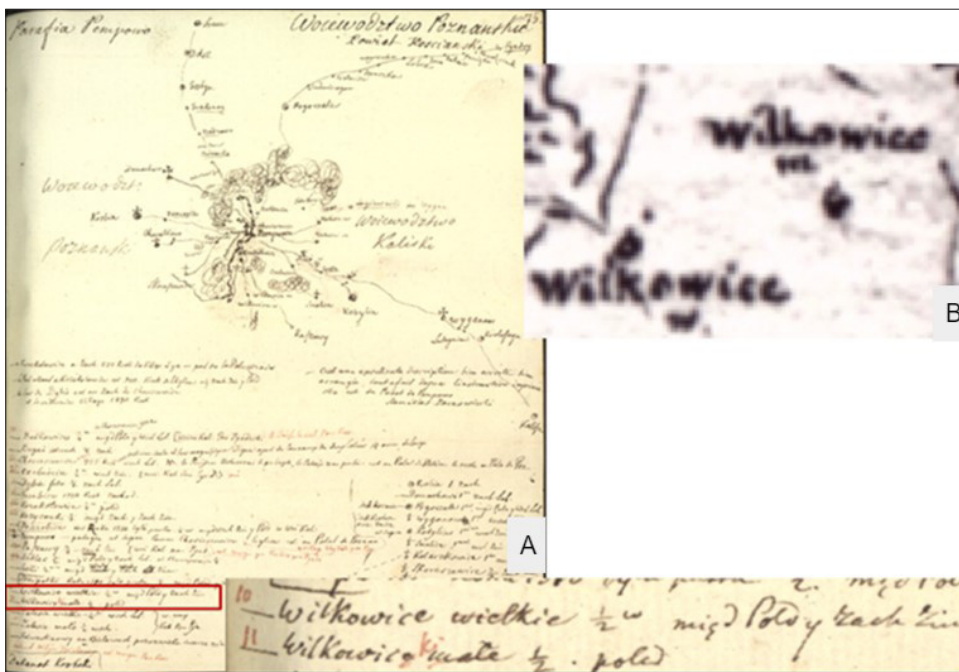
Nazwa na szkicu	Typ	Parafia	Poprawka/dopisek	Akcja	Nazwa na mapie
brak	karczma	Dolsk	Ziomek	wprowadzono	Ziomek
brak	wieś	Gostyn	Głoguwka	wprowadzono	Głogowa
Jeżew	siedziba parafii	Jeżewo	Jeżewo	wprowadzono	Jeżewo
brak	wieś	Jeżewo	Werbno	wprowadzono	Werbno
brak	wieś	Kunów	Tworzymierki	wprowadzono	Tworzymierki
Dębina	wieś	Niepart	Dąbrowek	wprowadzono	Dąbrowek
Wilkowice Wielkie	wieś	Pępowo	Wilkowice	pominięto	Wilkowice Wielkie
Wilkowice Małe	wieś	Pępowo	Wilkowicki	pominięto	Wilkowice Małe
brak	wieś	Pogorzelski	Pogorzelska	pominięto	brak
Drzewce	wieś	Poniec	Drzewce Większe	pominięto	Krzewcze
Drzewce	wieś	Poniec	Drzewce Mniejsze	pominięto	Krzewcze
brak	folwark	Poniec	Poniec	pominięto	brak
Sorbinowo	wieś	Poniec	Sarbinowo	wprowadzono	Sarbinowo
Janiszewo	wieś	Poniec	Janiszew	pominięto	Janiszewo
brak	wieś	Strzelce	Zabornia	pominięto	brak
brak	folwark	Strzelce	Lipie	wprowadzono	Lipie
brak	folwark	Strzelce	Lodz	pominięto	brak
brak	folwark	Strzelce	Osowiec	pominięto	brak
Szeliewo	wieś	Strzelce	Szelejewo	pominięto	Szeliewo
brak	folwark	Strzelce	Talary	pominięto	brak
brak	folwark	Strzelce	Tanecznicza	pominięto	brak
brak	wieś	Strzelce	Piaseczna Góra	wprowadzono	Piaseczna Góra
Kopanice	folwark	Żytowiecko	Kopanica	pominięto	Kopany

Źródło: oprac. własne

można najlepiej zaobserwować na przykładzie szkicu parafii Strzelce (ryc. 7 A). Widoczna jest cała lista obiektów, które miały znaleźć się na mapie, a ostatecznie na nią nie trafiły: kolejno folwarki: Lodz, Osowiec, Talary oraz miejscowości Tanecznicza i Zabornia. Wszystkie te obiekty znajdują się natomiast na mapie Gilly'ego, co świadczy o oczywistym niedopatrzeniu ze strony Karola Perthéesa. Na zaprezentowanym przykładzie widać również kolejną sytuację, kiedy niedopracowanie szkicu

na czas doprowadziło do umieszczenia błędu na mapie (ryc. 7 B). Miejscowość pierwotnie zapisana jako „Szeliewo” została poprawiona czerwonym kolorem na „Szelejewo”, jednak na mapę trafiła stara, błędna wersja.

Kolejny ciekawy przykład można zauważyć na szkicu parafii Pempowo (ryc. 8 A). Poprawki związane są z dwiema miejscowościami, później oznaczonymi na mapie sygnaturą „wioseczki”. Pierwotnie ich nazwy w spisie sieci osadniczej parafii

Ryc. 8. Wilkowice i Wilkowicki na fragmentach: A – szkicu parafii Pempowo, B – mapy Perthéesa.
 Źródła: A – Zbiory Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego (sygn. I 5975); B – Klisze ze zbiorów Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN

Ryc. 9. Miejscowości Wilkoniczki i Wilkonice na mapach: A – mapa Gilly'ego, B – mapa topograficzna w układzie 1965 w skali 1: 25 000.

Źródła: A – Gilly: *Special Karte von Südproussen 1:150 000*, arkusze: All, AIII, BII, BIII <http://igrek.amzp.pl>, dostęp: 3 lutego 2020; B – <https://mapy.geoportal.gov.pl/wss/service/img/guest/TOPO/MapServer/WMSServer>, dostęp: 1 lutego 2020

brzmiały Wilkowice Wielkie i Wilkowice Małe. Te pierwsze zostały poprawione na Wilkowice, natomiast drugie na Wilkowiczki. Niestety po raz kolejny nie doszło do wprowadzenia aktualizacji nazw

na mapie. Pozostały zatem jako Wilkowice W i Wilkowice M, co można zauważyć na fragmencie mapy specjalnej (ryc. 8 B). O poprawności nazw umieszczonych na szkicu kolorem czerwonym świadczy fakt,

że na mapie Gilly'ego (ryc. 9 A) miejscowości funkcjonują pod postaciami Wilkonnic oraz Wilkoniczek, a więc nazw bardzo zbliżonych do poprawek, które powinny znaleźć się na mapie Perthéesa. Co ciekawe, nazwy w niezmienionej postaci przetrwały do obecnych czasów, co widać na fragmencie współczesnej mapy topograficznej (ryc. 9 B).

Powyższa analiza prowadzi do wniosków, iż dopiski, które miały wprowadzić zmiany na mapie, nie zawsze były robione w terminie. Musiały ponadto być sporządzane w różnych odstępach czasu, co wyjaśnia, dlaczego część znalazła się na mapie, a część nie zdążyła tam trafić. Inną, nową teorią jest możliwość wprowadzania korekt na szkicach już po opracowaniu mapy. Wyjaśniałoby to, dlaczego korekty nie znalazły się na mapie, natomiast pozostawia pytanie o istotę aktualizowania szkiców. Być może miały one posłużyć w przyszłości do ponownego opracowania map. Szkice parafialne obarczone poprawkami dają rzetelną informację o sieci osadniczej. Gdyby mapa powstała na w pełni zaktualizowanej bazie danych, jaką oferują szkice, byłaby o wiele bliższa faktycznej sytuacji w terenie.

4.3. Pozostałe różnice

Karol Perthées, otrzymując zadanie opracowania map województw, stanął przed trudnym zadaniem. Ze względu na fakt, że mapa nie była oparta na pomiarach terenowych, a jedynie na podstawie opisowej informacji z kwestionariuszy parafialnych, obraz kartograficzny nie był w pełni wiarygodny. Niekiedy, jak się wydaje, przy przenoszeniu treści odręcznych szkiców na arkusz finalnej mapy mogło dojść do pomyłek. Wybrana metoda była unikatowa i wiązała się z dużym ryzykiem popełnienia błędu. Na wskazanym obszarze można doszukać się jednego z nich. Miejscowość, która na mapie Perthéesa widnieje pod sygnaturą wioseczki jako Przyborowo (ryc. 10 A), na szkicu miała nazwę Przybyszew i została opatrzona dopiskiem

„folwark” (ryc. 10 B). Dzięki późniejszej mapie weryfikacyjnej (mapie Gilly'ego) wiadomo, że ta druga nazwa jest poprawna (ryc. 10 C). Nerozwieszona pozostaje jednak kwestia typu miejscowości, bowiem na mapie Gilly'ego widnieją dwie sygnatury: wsi i folwarku. Sytuacja komplikuje się jeszcze bardziej po analizie sytuacji na mapie współczesnej (ryc. 10 D). Obecnie nie ma żadnego śladu ani w nazewnictwie pobliskich osad, ani w topografii tej okolicy. Przepuszczalne położenie opisanego obiektu zostało zaznaczone na fragmencie współczesnej mapy okęgkiem.

Bardziej złożony problem dotyczy współczesnej miejscowości Drzewce. Doszło do sytuacji, która jest trudna do wyjaśnienia, natomiast na pewno świadczy o tym, jak skomplikowany był proces opracowania finalnej mapy specjalnej. Miejscowość Drzewce została początkowo wpisana w arkusz szkicu parafii Poniec; znajduje się również na grafice sieci osadniczej (ryc. 11 A). Jednak w późniejszym czasie na szkicu znalazła się poprawka wprowadzająca podział na Drzewce Większe i Drzewce Mniejsze, a co ważne, pozostała także stara informacja o pojedynczej miejscowości (Drzewce) (ryc. 11 C). Tymczasem na finalnej mapie nie wprowadzono podziału i widnieje tam jedna miejscowość pod nazwą Krzewce (ryc. 11 B). Pojawił się tu błąd literowy, powstały najprawdopodobniej w wyniku błędnego odczytu nazwy – zamiast litery „D” na początku nazwy widnieje „K”, co w konsekwencji doprowadziło do powstania błędnej nazwy „Krzewce”. Bez odpowiedzi pozostaje pytanie, na jakiej podstawie Perthées wprowadził poprawkę dotyczącą wydzielenia dwóch miejscowości. O tym, że Drzewce nie były podzielone, wiadomo z mapy Gilly'ego, gdzie co prawda autor miał wątpliwości związane z nazwą „Driebs oder Drzewce”, ale pozostawia je jako jedność (ryc. 12 A). W takiej postaci miejscowość przetrwała do czasów obecnych, co ukazuje współczesna mapa topograficzna (ryc. 12 B).

Ryc. 10. Różnica w nazewnictwie miejscowości Przybyszew na materiałach: A – mapa Perthéesa, B – szkic parafii Wielowieś, C – mapa Gilly’ego, D – mapa topograficzna w układzie 1965 w skali 1: 25 000.

Źródła: A – Klisze ze zbiorów Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN; B – Zbiory Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego (sygn. I 5975); C – Gilly: Special Karte von Südproussen 1:150 000, arkusze: All, AIII, BII, BIII, <http://igrek.amzp.pl>, dostęp: 3 lutego 2020; D – <https://mapy.geoportal.gov.pl/wss/service/img/guest/TOPO/MapServer/WMS/Server>, dostęp: 1 lutego 2020

Ryc. 11. Różnica w nazewnictwie miejscowości Drzewce na materiałach: A, C – szkic parafii Poniec, B – mapa Perthéesa.

Źródła: A, C – Zbiory Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego (sygn. I 5975); B – Klisze ze zbiorów Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN

Ryc. 12. Różnica w nazewnictwie miejscowości Drzewce na mapach: A – mapa Gilly'ego, B – mapa topograficzna w układzie 1965 w skali 1: 25 000.

Źródła: A – Gilly: *Special Karte von Südproussen 1:150 000*, arkusze: AII, AIII, BII, BIII, <http://igrek.amzp.pl>, dostęp: 3 lutego 2020; B – <https://mapy.geoportal.gov.pl/wss/service/img/guest/TOPO/MapServer/WMS/Server>, dostęp: 1 lutego 2020

Podsumowanie

Badanie związane z oceną wiarygodności tzw. szkiców parafialnych na przykładzie sieci osadniczej powiatu gostyńskiego, a także ich przydatności przy opracowaniu mapy specjalnej doprowadziło do kilku wniosków. Analizy ogólne oraz szczegółowe miały wykazać ewentualne różnice między mapą a szkicami. Wykorzystanie innych map dawnych w roli weryfikacyjnych i referencyjnych miało rozjaśnić wątpliwe sytuacje. Pracę ułatwiło opracowanie wspólnej bazy danych o miejscowościach. Pozwoliła ona, pomimo trudności, ostatecznie zidentyfikować i połączyć ze sobą miejscowości z kolejnych źródeł. Do problemów przy identyfikacji i harmonizacji miejscowości przyczyniły się zmiany: nazewnicze, mereologiczne, typologiczne, powstałe na przestrzeni lat, ale również wynikające z niejednoznacznej reprezentacji kartograficznej. Po wykonanej indeksacji i porównaniu obydwu głównych źródeł okazało się, że liczba miejscowości jest różna. Szkice parafialne, po zebraniu danych, przedstawiły więcej obiektów niż mapa Perthéesa. Z kolei na mapie mamy do czynienia z określeniem typów miejscowości, np. „wiosieczka”, o których szkice w żaden

sposób nie wspominają. Kolejną różnicą w reprezentacji obiektów topograficznych jest fakt pominięcia wielu miejscowości. Znaczna ich liczba, która znalazła się na szkicach, nie trafiła na mapę (głównie są to folwarki), natomiast na mapie można odnaleźć obiekty, o których nie ma informacji w szkicach (są to przede wszystkim karczmy). Ważną częścią badań, kluczową dla znalezienia odpowiedzi na problem postawiony w temacie artykułu, było rozpoznanie i przeanalizowanie poprawek naniesionych na szkice. W rzeczywistości to właśnie one zadecydowały o wiarygodności szkiców jako bazy do opracowania mapy. Poprawki wprowadzały wiele wcześniej pominiętych obiektów, jak również korekty w pisowni nazw. Rodzi się pytanie, które rzuca zupełnie nowe światło na metodykę opracowania map specjalnych Karola Perthéesa: czy owe korekty na szkicach parafialnych mogły powstać po opracowaniu mapy. Mogłoby to świadczyć o prowadzeniu wnikliwej weryfikacji opracowanych map, a nawet wskazywać na plan powtórnego ich sporządzenia. Przedstawione przykłady wskazują, że szkice parafialne po korektach zawierały pełną informację o sieci osadniczej i były

odpowiednią podstawą do opracowania mapy. Przeprowadzona analiza pozostawia szereg dalszych pytań i nierozwiązanych zagadnień, np. dotyczących źródeł informacji o karczmach zamieszczonych na mapie, których nie było w szkicach parafialnych. Innym ciekawym, nie do końca zbadanym aspektem związanym ze

szkicami parafialnymi, są graficzne próby przedstawienia sieci osadniczej oraz sposób rozlokowania miejscowości w zestawieniu z końcową mapą specjalną. Wnioski powyższe świadczą, że temat map specjalnych Karola Perthéesa stanowi obszerne pole do dalszych badań i analiz. ■

Bibliografia

- Affek A., *Kalibracja map historycznych z zastosowaniem GIS*, w: *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, red. J. Plit, J. Nita, Sosnowiec 2012 (Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, t. 16), s. 48–62.
- Alexandrowicz S., „*Mapa szczególna województwa podlaskiego*” Karola de Perthéesa z 1795 r. *Uwagi wstępne*, „*Studia Podlaskie*”, 1, 1990, s. 91–97.
- Buczek K., *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: *Karol Perthées (1739–1815). Fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134.
- Cyfrowa edycja mapy Gausla/Raczyńskiego (1:125 000, 1807–1812)*, (https://atlasfontium.pl/?page_id=2346, dostęp: 20 czerwca 2021).
- Czerny A., *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, s. 11–83 (<https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2016/0708/103742-czerny-dawne-mapy-07-07-low-res.pdf>, dostęp: 10 kwietnia 2020).
- Edney M.H., *The Rise of Systematic, Territorial Surveys*, w: *The Routledge Handbook of Mapping and Cartography*, red. A.J. Kent, P. Vujakovic, London–New York 2018.
- Ertman A., *Dwie rękopiśmienne mapy Karola Perthéesa w zbiorach Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu*, „*Polski Przegląd Kartograficzny*”, 44, 2012, 2, s. 141–147.
- Ertman A., *Rękopiśmienna mapa województwa podlaskiego Karola Perthéesa z r. 1795. Jej źródła, metoda opracowania i znaczenie dla badań historycznych*, „*Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*”, 16, 2007, 1–2, s. 129–137.
- Lange M., *Dawne mapy, plany i atlasy w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego PAN w Warszawie*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Warszawa 2013 (Z Dziejów Kartografii, t. 17), s. 399–404.
- Medyńska-Gulij B., Lorek D., *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „*Badania Fizjograficzne*”, Seria A, 59, 2008, s. 29–42.
- Olzewicz B., *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921.
- Panecki T., *Długie życie dawnych map. Opracowanie cyfrowej edycji mapy Gausla/Raczyńskiego (1:125 000, 1807–1812)*, Warszawa 2021.
- Pfau T.P. von, *Militärische Karte von Gross-Pohlen*, [1:87 500] Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10.
- Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 14 lutego 2012 r. w sprawie państwowego rejestru nazw geograficznych*, Warszawa 2012.
- Rutkowski H., *Mapy Perthéesa*, w: *Fundamenta Historiae. Pisma wybrane*, red. M. Słoń, M. Zbieranowski, Warszawa 2014, s. 269–282.
- Szady B., *Mapa województwa lubelskiego Karola Perthéesa z 1786 roku jako źródło kartograficzne i historyczne*, w: *Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska i in., Warszawa 2012 (Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, t. 3), s. 26–35.
- Szady B., Panecki T., *Source-Driven Data Model for Geohistorical Records' Editing. A Case Study of the Works of Karol Perthées*, „*Miscellanea Geographica*”, 26, 2022, 1, s. 52–62.
- Wernerowa W., *Ocena ankiet parafialnych jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografię Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, w: *Karol Perthées (1739–1815). Fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 165–188.
- Wernerowa W., *Ze studiów nad opisami parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. w relacji ze szkicami K. de Perthéesa*, w: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Warszawa 1995 (Z Dziejów Kartografii, t. 7), s. 125–140.
- Ziemia polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych* (<https://atlasfontium.pl/ziemie-polskie-korony/>, dostęp: 15 sierpnia 2022). ■

Reliability evaluation of some of the so-called *Parish Sketches* by Karol Perthées on the example of the settlement network of the Gostynin County

Summary

This article aims to assess the reliability of *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego* (Geographical-Statistical Description of the Parishes of the Kingdom of Poland, called *Parish Sketches*) on the example of the settlement network of the Gostynin County (in the Province of Greater Poland). Karol Perthées prepared the so-called Parish sketches based on data from questionnaires sent to all parishes – they contain a list of settlements belonging to a given parish, an attempt at a graphic presentation of their location and often additional information, for example, of the hydrographic network. The surveyed area (today it is the Gostynin County in the Greater Poland Voivodeship) encompassed three deaneries with 23 parishes. The present article is based on a content comparison of the *Sketches*

with other maps from the same period. The data used can be divided into three types: old maps (1773, 1791/1804, 1802–1803, 1807–1812), *Parish sketches* and a contemporary collection of geographical places from the National Register of Geographical Names. The research resulted in a joint database of locations, leading to quantitative (e.g. comparing the number of sites represented on individual maps) and qualitative analysis (identification problems, case studies). Corrections were identified on the *Parish sketches* concerning settlements and settlement objects, which, however, were not always included on the special map. The study shows that – after taking into account the corrections made – the *Parish sketches* provide reliable information about the settlement network. ■

mgr Tomasz Królik – pracownik Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN, absolwent Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego na specjalizacji w zakładzie Geoinformatyki, Kartografii i Teledetekcji. Do głównych zainteresowań należą: geografia, kartografia historyczna oraz historia wojskowości
(tkrolik@ihpan.edu.pl)

Tomasz Królik, MA – an employee of the Department of Historical Atlas at the Institute of History of the Polish Academy of Sciences, a graduate of the Faculty of Geography and Regional Studies of the University of Warsaw with a specialisation in the Department of Geoinformatics, Cartography and Remote Sensing. His main interests include: geography, historical cartography and military history
(tkrolik@ihpan.edu.pl)